

Balabán, Milan

Spravedlnost ve Starém zákoně

Religio. 2005, vol. 13, iss. 2, pp. [279]-286

ISSN 1210-3640 (print); ISSN 2336-4475 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/125137>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Spravedlnost ve Starém zákoně

Milan Balabán*

Spravedlnost je jedním ze stěžejních pojmů starozákonní Bible. I když tzv. původní představa spravedlnosti, vzniklá ve starověkém západosemitském obvodu, se liší od toho, co si pod „spravedlností“ představuje většina Evropanů, není asi náhodné, že ještě dnes i pubertální dítě pocitově ví, že spravedlivé je to, co „má být“, co neškodí nevinnému nebo ohroženému, nýbrž je mu oporou. To znamená, že se přes všechna století, ba tisíciletí navzdory všem přerývům náboženského života, ale i dějinným posunům a revolucím, udrželo povědomí, že *spravedlnosti je zapotřebí*, že bez ní to prostě nejde.

Předběžné připomínky

(1) Idea spravedlnosti, zvěstně ztvárňovaná a kontextovaná ve starozákonních tradicích, je vyjadřována více pojmy či termíny. Stěžejní je však *c-d-q*, to znamená v širším, někdy obecném užití „být spravedlivý“, stát v záležitostech osobního i společenského života na pravém místě, konat to, co je v souladu s vysokými normami Božích nároků a požadavků.

Kontextovými pojmy, jež však nejsou (zcela) synonymní, mohou tudíž být *š-l-m* – být, žít v pokojném stavu duše a působit k míru a narovnání ve společnosti; *š-p-ṭ* – soudit, rozsuzovat, působit očistně nebo rehabilitačně v osobní nebo dějinné krizi; *ch-n-n* – být milostivý, smilovat se (*chēn* znamená „milost, přízeň“); *ch-s-d* – být milosrdný; ale i *ch-k-m* – být moudrý, (z)moudřet, činit moudrým. Bylo by možné uvést i některé jiné „termíny“ z širšího kontextového okruhu.

Typickým spojením je spárování spravedlnosti (*c-d-q*, *c^cdāqâ*) a soudu (*š-p-ṭ*, *mišpāṭ*). Místo kralického „soud“ zvolil ČEP v řadě míst výraz „právo“. Citujme: „Vyvššen je Hospodin, jenž ... naplňuje Sijón spravedlností a právem“ (*Iz 33,5*). „Soud“ a „spravedlnost“ mnohde obsahově splývají, poněvadž soud (upozorňuje na to proslulý pražský starozákonník S. Daněk ve své převratné přednášce „Verbum a fakta Starého zákona“)¹

---

* Text je upravenou verzí přednášky proslovené dne 18. prosince 2004 v Akademii u sv. Mikuláše. Použité zkratky: ČEP – český ekumenický překlad.

1 Slavomil Daněk, „Verbum a fakta Starého zákona“, *Ročenka Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké v Praze 7, 1935-1936*, 11-33.

znamená spíše rehabilitaci a nápravu na základě upřímného obrácení, než soudní řízení, které vede k odsouzení provinilce.

Vrátme se k *c-d-q*. Tento hebrejský kořen většina lidí nezná, ale dost lidí ví, nebo tuší, kdo je *cadik*; ví, že je to židovské označení člověka „čestného, poctivého, morálního, zbožného, bohabojného a horlivého při plnění náboženských povinností“.² Recký překlad hebrejské *c'dāqā* zní *dikaioyné*, latinský *iustitia*.

(2) Původní význam *c-d-q* je být *věrný společnosti*, být s ní solidární v možných krizích nebo mravních spletech, ale také: být *obdařen ochotou zachránit*, spasit a vyzařovat tuto (léčebnou) sílu do svého okolí. „Cadikový“ člověk má sklon k dobročinnosti a nešetří almužnami. To vše krystalizuje k myšlence správného pořádku ve smyslu *normativního Božího řádu*, napomáhání právu a vyrovnání sociálně- náboženských hladin ve společnosti.

(3) Spravedlnost není jen zřetel *etiky*, je to spíše „*metafyzika*“; jde o obsahovou polohu zakotvenou v *zóně božského*, jejím prostorem je původně (zvláště ve starších dobách) bohoslužebná sféra, konkrétní kultická zařízení. Vztahuje se k Bohu (jakkoli se jmenuje), pánu a pořadateli světa. Pokud se dá mluvit o spravedlnosti na základě biblických svědectví, pak musíme počítat jedině s *Boží spravedlností*. Jiné spravedlnosti není. Boží spravedlnost reprezentuje původně *král* a teprve prostřednictvím krále, který byl o každém novoročí rituálně uváděn na trůn,³ mohl žít a zastávat spravedlnost každý izraelský věřící; teprve později to bylo aplikováno na lidi vůbec. Nepřehlédněme, že tzv. Desatero (*Ex 20,1-17*) je uvedeno Hospodinovým sebevyznáním: „Já jsem tě vyvedl z egyptské země“. Ale i jinde, mimo Izrael, je to božstvo, které předává člověku, konkrétně králi, své příkazné a naprosto závazné normy. Slavný babylonský král Chammurabi přijal (svůj) zákoník od slunečního božstva Šamaše. Spravedlnost spočívala v králově loajalitě vůči Bohu; to znamenalo, obecně vzato, *správné, loajální chování před bohy*; z toho plynul dlouhý neútrapný život. Spravedlnost nebylo tedy možno oddělit od věrnosti Bohu, loajality vůči stávajícímu králi, praktikování bohoslužby a také (zvláště později) osobní zbožnosti. Na těchto základech bylo možno postavit „sociální“ politiku, již proroci rozuměli jako *ochraně slabých*.

Mytické a bohoslužebné pozadí starozákonní spravedlnosti lze exegeticky nahmatat v některých příbězích (narativech) Starého zákona. Nalis-

2 Heslo „*cadik*“, in: Ja'akov Newman – Gavri'el Sivan, *Judaismus od A do Z: Slovník pojmů a termínů*, (Judaika 1), Praha: Sefer 1992, 24.

3 Srov. tzv. královské žalmy, např. Ž 2.

tujme v knize *Genesis* 14. kapitulu o „bitvě králů a vítězství Abramově“ (nadpisek ČEP). Po vítězství nad koalici výbojných králů vyšel válečníkovi Abramovi v ústretu šalemský král Malkisedek neboli Král spravedlnosti. Tento „král“ je *nehistorický*, podle *Listu Židům* neměl tento „král spravedlnosti a pokoje“ otce, matku, předky, kotvil ve věčnosti byl „podoběn synu Božimu“ (*Žd* 7,3). Tato nadhistorická postava figuruje ve starozákonním podání jako kněz Boha Nejvyššího (hebrejsky ‘El ‘Eljôn), je muž „patří nebesa i země“ (*Gn* 14,19), tedy samotnému Stvořiteli veškerenstva. Spravedlnost je spojená s pokojem, jehož symbolem se stal Jeruzalém – Město pokoje, je tedy záležitostí principiálně *nadpozemskou*, mimosvětskou, ryze *duchovní*.

Úrovně a cílení spravedlnosti

(1) **Spravedlnost jako tajemství Božího působení.** Jak to zvěstně pestře ukazují zvláště *Žalmy*, spravedlnost není zdařilá lidská konvence, idea zkonstruovaná na podkladu dějinně širokých zkušeností nebo chtěný ideál vzniklý jako výkřik v mizérii lidských myšlenek a citů a rdousícího nepráv, často s chutí trpěného politickou reprezentací společnosti. Spravedlnost je *manifestace Boží přítomnosti*. Je to, jak řečeno, něco mimozemského a mimokosmického, něco *svatého*, svatost sama, něco, co jako kultické *theatrum* případně symbolizuje nebo aspoň ilustruje Boží průnik do lidské společnosti. Adekvátní pro zvěstování spravedlnosti je *bohoslužebný prostor*. V *Ž* 40,10 vyznává žalmista: „Zvěstoval jsem spravedlnost ve velkém shromáždění“. Nebylo to žádné teoretické prohlášení o lidských právech, nýbrž osobní *konfese* člověka, kterého Hospodin vytáhl z „jámy zmaru“ (*bôr šā’ôn*), postavil ho na pevně, zbavil ho horibilní idolatrie a naučil ho doufat (*b-ṭ-ch*) ve svoji záchrannou přítomnost a „protesal mu uši“ (40,7b), aby slyšel i ty Boží jemnosti („sotvaslyšitelnosti“), které nabízejí vysvobození z obludného sevření zlovolných lidí i démonů. V tomto žalmu je použito podstatných jmen *cedeq* a *c’dāqâ*, tedy v mužském i ženském rodu. *Cedeq* je stav, ustavení (skoro: ústava), *Boží ovzduší*, to, co člověka *předchází* a stojí před ním jako *ustavičná Boží nabídka*. *C’dāqâ* je naprosté přijetí, vdechování „Božského prostředí“ (srov. P. Teilhard de Chardin), aplikace ráje do lidské zahrádky (navzdory všem ohradám a hradiskům odporu).

A tady dochází k interakci mezi Bohem a člověkem, mezi Božím Ty a lidským Já – formulováno buberovsky.

(2) **Spravedlnost jako praxe.** Ve starém Izraeli byla *právní ustanovení* páteří nábožensko-národního společenství i účinnou obranou bezpeč-

nosti a integrity každého jednotlivce (ovšem jen nebo především jako spřísežence tohoto společenství). *Deuteronomium* tato právní ustanovení shrnuje.

V *Dt* 16-26 jsou tato práva definována (možná redefinována): zákon pro soudce, pro krále, pro lévijské kněze, zákon o útočištných městech, zákon pro svědky, pokyny pro dobývání měst, řád očisty od krveprolití a jiná ustanovení; mezi nimi je pro naše tematické úvahy důležitá „ochrana potřebných a opuštěných“ (*Dt* 24). Už sám výčet těchto témat nejen ilustruje, nýbrž i dosvědčuje, jak výsostnou roli hrálo právo v Izraeli (právo – jako „spravedlnost“ a „soud“).

Právo v Izraeli mělo být zajištěno *institučně*. Etika bez institučního podkladu (spíše než základu) neexistovala, také dnes je tzv. etika bez vnější právního zajištění jen idealitou, jež dává průchod přáním existenci a existenciální povahy a je nesena jakýmsi snem či sněním.

V „zákonu pro soudce“ (nápisek ČEP) stojí: „Ve všech svých branách, které ti Hospodin ... dává, si ustanovíš soudce (*šof'etim*) a správce (*šof'rim*). Budou soudit (*š-p-t*) lid (*ha'am*) podle spravedlivého práva (*měšpač-cedeq*)“ (*Dt* 16,18). Tito *funkcionáři práva* nesměli podnikat nic, co by bylo opakem práva, co by je veřejně zkřivilo a potupilo. Stranictví nepřicházelo vůbec v úvahu. Hroznou věcí by bylo brání úplatků (*šochad*). „Slova spravedlivých (*divrē caddikim*)“ jsou odsouvána a nakonec znevěrohodněna. Principiálním orientačním příkazem je: „Budeš usilovat o spravedlnost a jen o spravedlnosti (*cedeq cedeq tirdof*)“ – *Dt* 16,20. Jinak mizí Izraeli doslova půda pod nohama, země zaslíbená se promění v zemi mrtvých stínů. Tomuto *úsilí o spravedlnost* je oporou zbožnost (možná můžeme říci víra), která se nedá svést atraktivností cizích kultů (posvátné kůly, stromy a sloupy), jež se přičí Hospodinově svatosti. Rozkreslením hospodinovské, a proto též izraelské spravedlnosti je 24. kapitola *Deuteronomia*. Hospodin tu vyžaduje „ochranu potřebných a nuzných“ (nápisek ČEP). Izraelský hospodář nesmí utiskovat nádeníka, lidi chudobou zbídačené nebo příšelce (hosty – *gēr*). Nikdy se nesmí zapomenout na bezdomovce (*gēr*), sirotka (*jātóm*) a vdovu (*'almānā*) – *Dt* 24,21. Čím bezvýznamnější (nebo spíše nepatrnější) je člověk v izraelské společnosti, tím více spravedlnosti mu má být přiděleno; vidno, že *spravedlnost se tu snoubí s milosrdenstvím*.

U proroků, zvláště písemných, zní, někdy syčí, ostrý *kritický sociální tón*, někdy jako rada, nebo varování, hněvný křik – jako hvizd ohlašující Boží (Hospodinovy) tresty a soudy.

Velmi výrazně, jakoby až odpudivě, se hlásí o slovo Ámos, patřící k nejstarším písemným prorokům. Někde se objeví (celé) výčty nepravо-

stí, které tento (původně) zemědělský velkopodnikatel pranýřuje. Prodávání „spravedlivého a ubožáka“ za pár opánků, zabavování oděvů, vydržené pokuty propíjené v pitkách (*Am* 2,6-8). A to vše kombinováno se sexuální nevázaností a ve stínu kultu v Bét-elu, kde byl kenaánský Baal k nerozlišení propojen s izraelským Hospodinem (*Am* 7 aj.). Co jsou platné nápadné mnohé oběti zatěžující oltáře, když ubožáci (*'ebjônîm* – potřební, ubozí, bídní) jsou v bráně (*ša'ar*), tedy v místě, kde se oficiálně konaly soudy⁴ „odstrkování“ (*Am* 5,12b). Hospodin očekává od Izraelců, že budou „hledat dobro a ne zlo“, a že zlo budou nenávidět a dobro milovat (*'-h-b ʔôv*) – *Am* 5,15. Kultické „brnkání na harfy“ pozbývá v životě mimo spravedlnost a dobro svůj význam. Proto je nezbytné dát průchod tomu, co platí a musí účinně platit: „Ať se valí právo jako vody, spravedlnost jako proudící potok“ (*Am* 5,24). Boží lidé se mají, jak to vyjadřuje zesnulý starozákoník V. A. Žák, „naučit praktické službě lásky“, a to „ve vztazích politických, sociálních a ekonomických“. Valení vod má i hrozebný aspekt: „Kde se člověk ... Božímu zákonu lásky ... staví silácky ... do cesty, hyne kdesi v zatopeném údolí svých sobeckých zájmů“.⁵ Podobný důraz na právo a spravedlnost je i u jiných proroků. Tak Deuteroizajáš sžiravě útočí na čistě formalisticky pojatý púst. Pravým pústem, který má předcházet púst kultický, je připravenost „dát ujařmeným volnost“, lámat chléb hladovému, obléknout nahého (*Iz* 58,6-10). První Izajáš horlí: zakročte proti násilníkovi, dopomozte k právu sirotkovi, ujměte se pře vdovy (*rîvû 'almânâ*) – *Iz* 1,17b.

V knize *Žalmů* a v *Přísloví*, v nichž se k lidem obracejí svatí karatelé a anonymní Hospodinovi zvěstní pověřenci, je spravedlnost tematizována zřetelem izraelské (nebo židovské) mravnosti; tato mravnost není tu pouhou zvykovou etikou (ostatně pojem etiky hebrejská Bible nezná), nýbrž *moudrostí* (*chok'mâ*); tato moudrost se přisycuje i z mudrosloví mimoizraelského, především egyptského. Žalmista se někdy ocitá v podivném, protibožském vakuu. Hospodinova spravedlnost je pro něj věcí života a smrti: „Dopomoz mi, Hospodine, k právu (*šāf'ṭēnî jhwh*)“ – *Ž* 26,1. To je víc než rehabilitace. Tady je Boží „soud“ (*mišpāt*) *osobním azylem* žalmistovým. Hospodinův muž (se zvěstným posláním v Hospodinově pozemské obci) vyjadřuje naději, že Hospodin *povede při s lidmi* (*jhwh jādîn 'ammîm*) – vlastně (celými) národy. Jde o existenciální zápas s konkrétními nepřáteli. Nemusí jít o nepřátele mimo izraelské společenství, nepřátelé ve vlastních řadách jsou ti nejzavilejší. Žalmista však ví, že „Bůh je spravedlivý soudce (*'Elohîm šōfēṭ caddîq*)“. Všichni pozemští soudcové

4 Srov. *Rt* 4,1-12; *Př* 31,23; *Am* 5,10.

5 Vladislav A. Žák, *Pozvání k Bohu: Výklad knihy proroka Ámose*, Praha: Evangelická církev metodistická v ČR 1986, 75.

a „činitelé práva“ mají a musí vycházet z práva a spravedlnosti Boží. Hospodinova spravedlnost (*cedeq*) je žalmistovým pramotivem. Spravedlnost radikálně transcendentního rázu pudí žalmistu k oslavování a chválení (hebrejské *j-d-h* – přiznávat se, vyznávat, vzdávat díky). V pozadí je nouze spasení (v celostním rozměru), vyznání vin a oslava Boží blízkosti a přízně. Tak se pojem spravedlnosti ocitá ve žhavé obsahové blízkosti s vyznáváním a chválením Hospodina. Téma spravedlnosti je dosti četné v knize *Příslví*. Tato kniha, která zkoumá obecné „etické“ roviny člověka, ať je jakéhokoli náboženského vyznání (nebo „nevyznání“), jsou jakási exercicia – návody, jak si v duchu moudrosti, kořenící v naprosté úctě k Bohu, prozíravě osvojit nejen kázeň (vnitřní i vnější disciplínu), nýbrž i spravedlnost (*cedeq*), právo (*mišpāt*) a přimost (*mēšārīm*). Poklady světa, byť magického charakteru, člověku ve strmé nouzi neprospějí, kdežto „spravedlnost vysvobodí od smrti (*cēdāqā taccil mimmāwet*)“ – *Př* 10,2. Život je na „stezce spravedlnosti (*b^e orach-c^e dāqā chajjīm*)“ – *Př* 12,28.

V zoru mudroslovců je spravedlnost ztotožnitelná se samotným životem. Spravedlnost je záhodno rozsívat (*z-r-ʿ*) – jako obilná zrna (*Př* 11,18). Toto rozsévání je těžká práce, jako práce poctivého zemědělce. Spravedlnost je však i rozměr a založení všeho, co se týká celého národa: „Spravedlnost vyvyšuje pronárody (*gōj*), kdežto hřích (*chattāʿt*) je národům (*l^e umnīm*) pro potupu.“ (*Př* 14,34) Spravedlnost má i dosah politický a v pravém smyslu „lidový“.

(3) **Spravedlnost jako Hospodinův zákon.** Ve Starém zákoně se často vyskytuje pojem, který vyjadřuje celou Boží vůli a nárokuje si poslušnou pozornost každého věřícího, a v nejširším smyslu i každého člověka. Tímto pojmem je *tôrâ* – Zákon. Slovo „zákon“ zní až příliš juristicky. Vykladači Písma vědí, že *tôrâ* znamená radu, pokyn či souhrn pokynů, nejprůpustnějším termínem je *učení*, naučení, vyučování (Martin Buber překládá *Lehre*). *Učení a Spravedlnost jsou pojmy souvztažné*. Boží „Zákon“ je dílnou, kde se učňové víry učí *jednat správně*, zastávat zde a nyní právo člověka, který se ocitne (často zavidlostí nepřátel) v situaci, kde jako by právo neplatilo nebo jako by o právo rozhodovali mocní. Žalmista prosí: „Pohled na mé pokoření (*onī*), braň mě, vždyť na tvůj Zákon (*tôrâ*) nezapomínám. Ujmi se mě pře (*rīv*) a zastaň se mne“ (*Ž* 119,153). To skýtá žalmistovi jistotu, že unikne i z obchvatu nepřátel, kteří ohrožují nejen jeho tělesno, nýbrž i duši, jeho nitro a svaté intimno. Sebevýroky Boží zformulované pro potřebu člověka Božími heroldy jako „svaté výroky“ (říkáme též Písmo svaté) jsou spolehlivé, trvalé, neohrožitelné a neohryzatelné, vystihují *to, co má být, a proto i bude*: „To hlavní v tvém slovu

(*dāvār*) je pravda (*emet*), každý soud tvé spravedlnosti (*kol-mišpāt cid-qechā*) je věčný (*l'ólām*) – Ž 119,160. Tóra je pojem poměrně mladý, starý Izrael jej neznal, nebo jen ve smyslu konkrétní věštby. Pojem spravedlnosti byl znám mnohem dříve, i když neměl ty obsahové konotace a souvislosti, které tam skoro automaticky vkládáme my sami. S jistotou nadsázkou by snad bylo možno říci, že „spravedlnost“ (*cedeq / c'dāqâ*) je „tórou před tórou“.

(4) **Spravedlnost činí přírodu plodnou.** Tento zřetel spravedlnosti je překvapující – zvláště pro moderního člověka, který spojuje spravedlnost toliko s etikou, tedy se vztahy mezi lidmi. Hospodinova spravedlnost odpovídá (věřícímu) člověku „činy budícími bázeň“ (*nôrā'ôt*); nejenže „konejší hukot moří“ (Ž 65,6-7), nýbrž činí zemi „velmi bohatou“, zásobuje ji vodou, pečuje o obilí a „odívá louky stády“ (Ž 65,14). Některá starozákonní místa, která někdy nahlížíme pouze v eticko-obrazné rovině, zahrnují i *entitu přírodní a životně užítkové*. Prorok Ozeáš: „Rozsívte si pro spravedlnost (*c'dāqâ*), sklízíte pro milosrdenství (*chesed*), zorejte svůj úhor ... Až přijde, svaží vás spravedlností“ (Oz 10,12). Je zřejmé, že spravedlnost a milosrdenství způsobí nejen obrat v myslích, nýbrž přispějí i hojnou úrodou. Mravní a přírodní tu není násilně odděleno; naopak: změna „v nitru“ nastolí i uspokojivé poměry v oblasti zemědělství.

(5) **Budoucnostní zřetel spravedlnosti.** Svátí mužové, karatelé a kazatelé a proroci nejrůznějších stupňů usilovali o spravedlnost, připomínali práva chudých a utlačovaných, hrozili Božími soudy, varovali a upamatovávali; vždy znovu však rozpoznávali, že spravedlivé pořádky a základny milosrdenství se zatím nikde a nikdy neuplatnily dokonale, v plné síle a účinnosti. U proroků, jakými byli Ozeáš a Izajáš, nemůžeme přehlédnout důraz na to, že *c'dāqâ* se vlomí do lidského i mimolidského světa v celé své energii *teprve v budoucnu*. To není v pohledech proroků nic abstraktního. Tito Hospodinovi muži mají na mysli údobí, kdy se uskuteční nové zásnuby Hospodina s jeho kolektivní ženou, totiž (novým) Izraelem, baalovská viróza bude zlikvidována a země odpoví hojností obilí a oleje. Tak to viděl Ozeáš (Oz 2,18-25). V blahém, radost přinášejícím zvěsti spojené s vítězstvím kypícím synem Davidovým, to je mesiášem, označeným devíti jmény (podle egyptského schématu), ohlašuje Izajáš „pokoj bez konce (*šālôm 'ên-kēc*)“. Bude to království přesahující hranice Izraele nebo Judy, jež není z tohoto světa, ale je pro tento svět, panství podepřené a jakoby vyztužené „právem a spravedlností (*b'mišpāt ûvîc'dāqâ*) od tohoto času až na věky (*mē'attâ we'ad-ólām*)“ – Iz 9,6b. To nalézá potvrzení i v Novém zákoně. Autor *Druhého listu Petrova* ohla-

šuje Den Páně (*hémerá kyriú*), kdy se „vesmír žářem roztaví“, ale ti, kteří dychtivě očekávají „příchod Božího dne“, mají výhled světlý, azurový: „podle jeho slibu očekáváme nové nebe a novou zemi (*kainús de úranús kai gén kainén*)“. Absolutní spravedlnost tu ještě není, a neprožívají ji ani ti nejryzejší věřící. Ale *očekávání* této spravedlnosti není pouze něco přípravného. Je součástí, a to skvělou součástí budoucí spravedlnosti, jíž bude požívat člověk, mimolidské stvoření, ba i nový kosmos.

SUMMARY

Justice in the Old Testament

Justice (*šdāqā, dikaiosynē, iustitia*) is originally rather “metaphysics” than essential ethical orientation of society. It is “God’s milieu” in which the main being is a king and religious aspect is a cult. Justice signalizes the mystery of God’s leverage in Israel and consecutively in the entire world. “Incarnation” of justice is practice guaranteed by the law regulation. In Israeli-Jewish history, the Lord’s justice has been promoted mainly by prophets. The prophet Amos radically stood up for poor and exploited people. The justice will be realized only in eschatological future.

Katedra religionistiky
Evangelická teologická fakulta
Univerzita Karlova v Praze
Černá 9
115 55 Praha 1

MILAN BALABÁN

e-mail: balaban@etf.cuni.cz